

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 94(477)

Василь Балушок

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
(Фастів, Україна), grigras@i.ua

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОНІМІЇ (ВІД «РУСИНІВ» ДО «УКРАЇНЦІВ»)

Досліджується процес зміни українським народом самоназви. Простежується історія утвердження, поширення й побутування етнічних назв «русь»/«русин», «русини» та зміна їх на «українці». Аналізуються причини, чинники такої етнічної трансформації, яка нерозривно була пов'язана з етнічним життям спільноти.

Ключові слова: етнізм, самоназва, русини, українці, етнічна самосвідомість, Русь, Україна.

Уживання певним народом загальноприйнятої самоназви, яка виступає найчіткішим індикатором етнічної самосвідомості, свідчить про ті чи інші явища в етнічному житті спільноти. Історія української етнічності теж становить інтерес для дослідника й навіть є якоюсь мірою повчальною. При цьому нас цікавить не етимологія, тобто походження етнічних термінів, а їх утвердження та розповсюдження на певній території, а також зв'язок з етнічним життям. Тим більше, що після виникнення народоназви дуже швидко відривається від етнічного середовища свого походження, зазнає різних випадкових трансформацій, народної етимологізації тощо¹.

До аналізу історії української етнічності дослідники звертаються вже тривалий час. Часто ця тема, особливо за часів СРСР, тією чи іншою мірою зазнавала політизації. Наприклад, публікації українських авторів із діаспори нерідко відзначалися занадто патріотичною риторикою, радянські ж фахівці «грішили» не меншою заангажованістю, тільки протилежного ґатунку. Утім і до 1991 р. з'являлися у цілому об'єктивні праці. Серед сучасних дослідників, хоч іноді і проявляється тенденція до політизації, проте переважає

¹ Попов А.И. Названия народов СССР: Введение в этнонимистику. – Ленинград, 1973. – С.24, 56–58, 134.

бажання виявляти об'єктивний стан речей. Не вдаючись до детального розгляду історіографії питання, що є самостійною проблемою, назвемо лише тих вітчизняних авторів, чії публікації, демонструючи різні підходи до вивчення питання, заслуговують, на нашу думку, на увагу в першу чергу (до речі, зарубіжні фахівці віддають перевагу саме пошуку етимологій, а не аналізу побутування відповідних етнонімічних термінів). Це, наприклад, А.Генсьорський, М.Чубатий, М.Брайчевський, П.Толочко, С.Макарчук, Я.Ісаєвич, Є.Наконечний, А.Пономарьов, Г.Півторак та ін.² Проте достатньо вичерпно виразити історію утвердження, розповсюдження та побутування загальноприйнятої самоназви (чи самоназв) українського народу їм усе ж поки що не вдалося. Тому ми теж спробуємо в міру можливості зробити певний внесок у вивчення історії української етнонімії³.

Так сталося, що ті чи інші факти з історії української етнонімії нерідко невідомі не лише широкому загалові, а й політикам, журналістам та навіть чимало кому зі спеціалістів. У результаті у пресі, в інших публікаціях, загалом у суспільному житті часом з'являються прикрі «ляпи», пов'язані з етнонаціональними реаліями України. Так, можна почути, як журналісти й політики перекладають російський прикметних «русский» українським «руський» (наприклад, «Руський блок», «руський марш», «руський мир» тощо), що неприпустимо. Адже «руський» у термінах попередньої української етнонімії фактично означає «український». Згадаймо у цьому зв'язку «князівство Руське», що його свого часу хотів створити в Україні гетьман Іван Виговський, або відому «Руську трійцю» – літературне угруповання 1830-х рр. на Галичині.

Так само визначення фахівцями часу появи й утвердження в Україні самоназви «українці» теж нерідко виявляється доволі далеким від істинного стану речей. Причому це стосується й узагальнюючих праць. Наприклад, в одній такій студії ще радянських часів сказано, що впродовж другої половини XIII – першої половини XVII ст. «за етнічною територією

² Генсьорський А. Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. V. – К., 1962; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. – Нью-Йорк; Париж, 1964. – С. 21, 41, 60, 63; Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968. – С. 162, 164 та ін.; Толочко П. Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII–XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – № 3 (300); Макарчук С. Україна і українці: поява, поширення та утвердження назв // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993 р.: Доповіді і повідомлення. Історіографія українознавства, етнологія, культура. – Л., 1994; Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Л., 1996. – С. 28–29, 37–38; Наконечний Є. Украдене ім'я (Чому русини стали українцями). – Л., 1998; Пономарьов А. Українське ім'я // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Кн. 1. – Опішне, 1999; Півторак Г. Що таке «Русь», «Росія», «Малоросія» і як ми втратили своє споконвічне ім'я // Матеріали до української етнології. – № 13 (16). – К., 2014. – С. 33–34, 43–44 та ін.

³ Ця стаття стала результатом багаторічних пошуків автора і продовжує його попередні публікації: Балушок В. Як русини стали українцями (трансформація української етнонімії в XIX–XX століттях) // Матеріали до української етнології. – № 13 (16). – К., 2014. – С. 52–57; Його ж. З історії української етнонімії // Проблеми історії країн Центральної і Східної Європи. – Вип. IV. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 129–140.

остаточно закріплюється назва “Україна”, а за населенням – етнічна самоназва “українці”⁴. Подібне твердження зустрічаємо й у колективній монографії, яка з’явилася вже наприкінці 1990-х рр. У ній читаємо, що самоназва «українці» «в етнічному житті утвердилася порівняно пізно, у XVI–XVII ст.»⁵. А у варіанті цієї ж праці, яка побачила світ у Москві в рамках міжнародного проекту «Народи й культури», той самий автор відніс цю подію вже на XV–XVI ст.⁶ Як побачимо далі, ці слова не підтверджуються фактами.

Те саме слід сказати і стосовно міфічного «русинського» етносу Закарпаття (чи навіть нації), заяви про існування яких могли з’явитися лише в умовах незнання як широким загалом, так і політиками, і навіть науковцями того факту, що «русинами» ще порівняно недавно звалися всі українці. Більше того, такі знакові фігури української історії, як Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа вважали себе русинами. Навіть є серйозні підстави стверджувати, що й Тарас Шевченко, якого мають за «батька української нації», уважав себе русином. При цьому, якщо він уже, судячи з усього, усвідомлював себе не лише русином, але також і українцем, то П.Сагайдачний та Б.Хмельницький були лише русинами. А І.Мазепа, якщо й усвідомлював себе не тільки русином, але також і українцем, то тільки у площині регіональної належності.

Сталося так, що український народ у силу певних обставин, які розглянемо нижче, змінив свою самоназву. Зміна етнічною спільнотою самоназви (в етнологічних термінах – ендоетніма) – доволі рідкісне явище її історії, викликати до життя яке можуть лише вагомні причини. Тож розглянемо ці причини відносно українського народу, а також і факти, котрі стосуються самого процесу зміни самоназви українцями. Ведучи мову про теоретичні підвалини дослідження, зазначимо, що наслідуюмо пораду Е.Сміта⁷ щодо поєднання поміркованого примордіалізму, тобто закоріненості аналізованого явища в місцеві обставини етнокультурного й історичного життя, із таким самим поміркованим конструктивізмом – визнанням діяльності груп інтелектуалів, спрямованої на «конструювання» етнічних, у нашому випадку етнічності, реалій.

Першим етнічним спільноті, відомої пізніше як «українська», що утвердився на завершальному етапі її формування, тобто в період з кінця XII до рубежу XIII–XIV ст. (можливо, дещо раніше чи пізніше, але не набагато)⁸,

⁴ Шекера І.М. Основні етапи формування етнічної території української народності в період зрілого феодалізму // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. – К., 1990. – С.88.

⁵ Пономарьов А. Українське ім’я. – С.77.

⁶ Пономарев А.П. Контуры этнической истории // Украинцы. – Москва, 2000. – С.18.

⁷ Смит Е.Д. Национальная идентичность / З англ. переклад П.Тарашук. – К., 1994. – С.34.

⁸ Якщо не брати до уваги крайні, як правило заполітизовані, погляди, то слід зазначити, що про час завершення етногенезу народу, який сьогодні зветься «українським», писали авторитетні російські та українські фахівці. Просто за СРСР, особливо з 1940-х рр., на цьому не дозволялося наголошувати. Див.: Пресняков А.Е. Украина // Вестник культуры и политики. – 1918. – №9; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С.11–12; Шевченко Ф.П. Про деякі питання історії України // Його ж. Історичні студії (До 100-річчя від дня народження). – К., 2014. – С.370 (праця 1951 р.); Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К., 1968. – С.192. Аналогічних висновків доходять і сучасні автори: Балушок В. Українська

була збірна форма «русь» (у множині) й «русин» (в одиниці) (аналогічно, як «мордва» – «мордвин», «чудь» – «чудин» і т. п.)⁹. Лише пізніше з'явиться форма множини «русини». Утвердження назви «русь»/«русин» у Південній Русі – майбутній Україні засвідчують літописи («Повість временних літ», Київський, Галицько-Волинський, Новгородський перший та інші, включно з пізніми), а також європейські і східні історичні джерела. Спочатку етнонім «русь»/«русин» закріплюється на теренах власне Руської землі, чи Русі у вузькому розумінні¹⁰. Уважається, що «земля» в Давній Русі дорівнювала поняттю «країни», тому її могло утворювати й кілька князівств¹¹. Руська земля теж складалася з Київського та Переяславського князівств, де проживали переважно нащадки полян («Поляне, яке нынѣ зовемая Русь»¹²). А до середини XI ст. до неї входив і Чернігів. Назва «русь»/«русин» як етнонім (а не політонім чи топонім) фіксується в «Повісті временних літ» з X ст. (у договорах 911 й 944 рр. із Візантією та ін.)¹³. На час утворення й на початку існування Києворуської держави вона ще не поширювалася не лише на всю територію Русі, але навіть на Південну Русь. Населення інших «земель» на теренах майбутньої України (Галицької, Володимирської, Турово-Пінської, Чернігівської), а також більш північних (Смоленської, Полоцької, Новгородської, Суздальської та ін.) мало свої народоназви, які з'явилися зі зникненням слов'янських «племен» (насправді груп племен), що існували на час утворення Київської Русі. Зокрема в Південній Русі окрім середньонаддніпрянської «русі» літописи фіксують «галичан», «володимирців» («волинців»), «турівців», «чернігівців»¹⁴. Можливо, були й інші, дрібніші, земельні спільноти зі своїми назвами¹⁵. А от уся територія давньоруської держави звалася «Руссю», як і її населення «руським», зазвичай лише при стиканні з зарубіжними сусідами. З останньої чверті XII ст. назва власне «Русі» й похідного від неї етноніма «русь»/«русин» поширюється на територію навколо Чернігова, а від початку XIII ст. – на галицько-волинські терени¹⁶. Приблизно тоді ж

етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія. – Біла Церква, 2008. – С.165–169; Головка О. Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі // Княжа доба: історія і культура. – Вип.9. – Л., 2015. – С.212–213.

⁹ Ми не торкаємося походження й первинного змісту топоніма/політоніма «Русь» та похідного від нього етноніма, що є самостійною проблемою. Різні версії див.: С[трижак] О. Русь // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С.Стрижак. – К., 1985. – С.117–126; Його ж. Етнонімія Птоломеевої Сарматії: У пошуках Русі. – К., 1991. – С.150–159, 198–201.

¹⁰ Про Руську землю у вузькому й широкому розумінні див.: Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства: Историко-географическое исследование. – Москва, 1951.

¹¹ Див.: Горський А. О древнерусских «землях» // Ruthenica. – Т.І. – К., 2002.

¹² Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2: Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб.18.

¹³ Там же. – Стб.25–29.

¹⁴ Усе ж навіть у той час населення Чернігова північноруські літописці іноді зараховували до «русі» (див.: Генсьорський А. Термін «Русь» (та похідні)... – С.16, 29), що, можливо, було ремінісценцією часів, коли до Русі у вузькому розумінні належав і Чернігів.

¹⁵ Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. – 1861. – №1. – С.134; Балушок В. Українська етнічна спільнота... – С.165–169.

¹⁶ Докл. див.: Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К., 1958. – С.86–90; Його ж. Термін «Русь» (та похідні)... – С.16–30.

аналогічні зміни в етнімії спостерігаються й на Закарпатті¹⁷. Головну роль у цьому зіграли дії князів – галицько-волинських Романовичів і чернігівських Ольговичів (котрі, ведучи боротьбу за владу над Південною Руссю, фактично об'єднали її різного роду комунікаціями¹⁸), а також пов'язаних із ними книжників¹⁹.

Такою ж залишалася самоназва українського народу до часів Б.Хмельницького та входження України до складу Росії²⁰. На XVIII ст. припадають останні численні випадки фіксації у джерелах уживання етноніма «русь»/«русин» у Східно-Центральній Україні. Наприклад, етнонім «русин» побутує у драмі «Милость Божія», створеній у Києві 1728 р. і присвяченій 80-річчю початку повстання під проводом Б.Хмельницького, а також вступу на гетьманський уряд Данила Апостола. Зокрема в ній читаємо: «Козака за жида²¹ не важать: мил'їйшій / Имь жидь, нежели русинь»²². Самоназву «русин» (двічі), «руснак» (один раз) та збірну форму «русь» зустрічаємо у списку короткої редакції «Літопису» Григорія Граб'янки, датованому 1739 р.²³ У «Літописці короткому» списку 1740 р. також фігурують назви «русь», «руський народ»²⁴.

Проте після входження Східної України до складу Російської імперії етнонім «русь»/«русин» тут в офіційному справочинстві активно починає

¹⁷ Генсьорський А.І. До походження закарпатських русинів // Український історичний журнал. – 1968. – №10. – С.77–78 і наст.

¹⁸ Про надзвичайно важливу роль комунікацій, особливо інформаційних, в етнічних трансформаціях див.: Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – Москва, 1989. – С.20–40; Szykiewicz S. Silva ethnica // Konflikty etniczne. Źródła – typy – sposoby rozstrzygania. – Warszawa, 1996. – S.320.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІ. – К., 1992. – С.200–215; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С.191; Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – С.192; Толочко П.П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С.156–157; Головки О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001. – С.125–135, 148; Коваленко В. Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – К., 2002. – С.90–92.

²⁰ Див., напр.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т.4. – Санкт-Петербург, 1863. – С.77, 211; Т.9. – Санкт-Петербург, 1877. – С.302, 310; Т.12. – Санкт-Петербург, 1882. – С.49. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до друку, передм., ком. Ю.Мицика, В.Кравченка. – К., 1993. – С.57, 65, 78, 81, 98, 190, 205; Літопис Самовидця / Вид. підгот. Я.І.Дзира. – К., 1971. – С.51, 59, 115; Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посолиті / Підгот. тексту І.П.Чепіги; вступ. ст. В.П.Колосової та І.П.Чепіги; ісл.-літ. ком. В.П.Колосової. – К., 1971. – С.55, 223; Гісторія... Г.Граб'янки. Лїтопис краткій... / Упор. В.М.Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С.79, 90–91; Грушевський М. Історія української літератури. – Т.V. – Кн.2. – К., 1995. – С.182, 212, 223, 256; Т.VI. – К., 1995. – С.76, 365–366.

²¹ Слід зазначити, що етнонім «жид» у часи, коли Україна ще не входила до складу Росії, не мав образливого змісту. Саме так і сьогодні називають євреїв, наприклад, у Польщі. І лише після приєднання українських земель до Росії, під впливом росіян та офіційних російських властей, в Україні поступово поширилося сприйняття цього етноніма як наповненого негативним змістом. Наприклад, у творах Т.Шевченка ця народоназва вживається без принижувального змісту.

²² Гординський Я. «Милость Божія», українська драма з 1728 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.CXXXVI/CXXXVII. – Л., 1925. – С.36. До речі, у перевиданні тексту драми фрагмент, що містить етнонім «русин», пропущений (див.: Українська література XVIII ст. / Вступ. ст., упор. і прим. О.В.Мишанича. – К., 1983).

²³ Гісторія... Г.Граб'янки. Лїтопис краткій... – С.79, 90–91, 93.

²⁴ Там само. – С.197, 199.

витіснятися введеною московськими властями формою «малоросіяни»²⁵. Адже закріплення цього етноніма серед еліти Гетьманщини сприяло «кристалізації» малоросійської ідеї²⁶. Усе це вело до руйнування загальноукраїнської етнічності: самоназва «русин» поступово відступає на Правобережжя та на захід української етнічної території. О.Сокирко зазначає, що «початок XVIII ст. став часом, коли під тиском російського імперського проекту фактично припинила своє існування руська ідентичність» в Україні²⁷. У зв'язку з цим відзначимо, що О.Сокирко, з одного боку, має рацію, підмітивши руйнівний вплив офіційних російських властей на тогочасну етнічну самоназву українського народу. Проте, з іншого боку, він, переоцінюючи можливості конструктивістських²⁸ методик, некритично застосовує їх для аналізу тогочасної ситуації й випускає з уваги, що етнічна ідентичність, тобто самосвідомість, так просто, особливо, коли на повну силу не задіяно механізм асиміляції, зникнути не може. І мову слід вести про руйнування не ідентичності (самосвідомості), а лише загальнозживаної самоназви, які хоч і взаємопов'язані, проте не тотожні. Процитуємо у цьому зв'язку слова Івана Переверзева, автора складеного наприкінці XVIII ст. «Опису Харківського намісництва», які чітко свідчать на користь збереження у середовищі різних регіональних етнографічних груп українського народу єдиної етнічної самосвідомості:

«Жители Южной России, отлученные одни от другихъ разстояніемъ мѣсть, инороднымъ владеніемъ, различнымъ чиновленіемъ, гражданскими обычаями, рѣчью, нѣкоторые и религією (унією)... Когда они собираются для поклоненія въ Кіевъ съ востока, отъ Волги и Дону, съ запада, из Галиции и Лодомиріи (Волині – В.Б.) и ближе къ Кіеву лежащихъ мѣсть, взирають одинъ на другаго не такъ какъ на иноязычнаго, но будто на однородца»²⁹.

Крім того, незважаючи на дії влади, давня самоназва серед простолюду не зникла так швидко, як в офіційних документах, що і природно.

²⁵ Про походження етнонімічної назви «малоросіяни», до введення якої в обіг приклали руку українські книжники, див.: *Пивторак Г.* Що таке «Русь», «Росія», «Малоросія»... – С.35–37.

²⁶ *Кравченко В.* Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії // Український гуманітарний огляд. – Вип.10. – К., 2004. – С.115–116.

²⁷ *Сокирко О.* [Рец.] Serhii Plokhly. Tsars and Cossacks: A study in Iconography. Cambridge Mass., 2002 (Harvard Papers in Ukrainian Studies) // Там само. – Вип.10. – С.279.

²⁸ Конструктивістські концепції, наголошуючи на ролі інтелектуалів у «конструюванні» етнічних спільнот, багато що пояснюють в етнонаціональних реаліях. Водночас, віддаючи їм належне, відзначимо, що впровадити в реальне життя можна лише те, що підготовлене самим життям. Конструктивістські концепції виникли у сучасному урбанізованому середовищі Північної Америки, яке складається переважно з перемішаних, культурно майже однорідних етнічних груп недавніх іммігрантів. Тому вони недооцінюють етнокультурну основу виникнення етнічної самосвідомості. Особливо хибною така односторонність підходу є для країн Старого Світу в домодерні, ранньомодерні часи, та ще й при аналізі не національного, а етнічного життя. Про конструктивістські концепції етнічності див.: *Posern-Zieliński A.* Koncepcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych // Lud: Rocznik Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. – T.LXIII. – Wrocław, 1979.

²⁹ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упор. В.О.Пірко, О.І.Гуржій; редкол. П.С.Сохань (відп. ред.) та ін – К., 1991. – С.18 (прим.***).

Зокрема етнонім «русин» уживається в текстах записаних фольклористами у 1850-х рр. на Чернігівщині дум. Наприклад, у думі «Хмельницький і Василій Молдавський» «русином» названо Б.Хмельницького³⁰. Звичайно, твори фольклору не є історичними документами, проте все ж цей факт вельми промовистий. Він із великою долею ймовірності свідчить, що самоназва «русин» побутувала в той час у Східній Україні зокрема серед простолюду, у середовищі якого офіційні термінологічні нововведення сприймалися далеко не відразу. Не випадково М.Максимович зазначав 1841 р.: «Попри обласні назви їх (українців – *В.Б.*): галичанами, подолянами, волинянами, українцями, запорожцями, слобожанами, чорноморцями – ім'я русина залишається їхнім спільним, родовим іменем»³¹. Етнограф, фольклорист та лексикограф ХІХ ст. М.Левченко, згадуючи різні земельно-крайові назви українського народу у статті, опублікованій 1861 р. у журналі «Основа», озаглавив її «Місця проживання та місцеві назви русинів у наш час»³². Тобто для нього цей народ тоді ще весь виступав під назвою «русинів». Навіть М.Грушевський, котрий на початку ХХ ст. видавав німецькою мовою свою «Історію України-Руси», назвав її «Історія українського (русинського) народу»³³, адже в Австрії й Німеччині, де праця виходила, українців ще знали переважно під іменем «русинів». Однією з останніх ремінісценцій уживання етноніма «русини» як назви всього українського народу, щоправда вже вжитого, так би мовити, зі сторони, слід уважати лінгвістичну карту Європи з російського атласу 1907 р., де українців у своїх етнічних межах позначено як «малоруси або русини»³⁴.

Слід зазначити, що рудименти побутування попередньої самоназви українців – «русини» – зустрічалися до недавнього часу не лише на Закарпатті, Галичині та Волині, де люди старшого покоління ще пам'ятають часи, коли вони інакше себе й не називали, але на сході України. Її ремінісценції етнологи фіксували в 1970-х рр. у Донецькій обл., зокрема у с. Рибачьке Маріупольського (тоді Ждановського) р-ну. Як розповіла у приватній бесіді колишня співробітниця Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАНУ Лідія Артюх, там чоловік, який у той час мав вік близько 45–50 років, говорив, що українці, мовляв, живуть «там, біля Дніпра», а самі вони є «руськими». Тут, судячи з усього, маємо етнонімічну форму, що видозмінилася під впливом російського «русские», проте, без сумніву, походить вона від «русини». Адже на запитання, чи це значить, що вони себе вважають росіянами («русскими»), опитуваний відповів, що ні, оскільки росіян у них звать «кацапами», а на російських старообрядців кажуть «коні» (адже ті низько кланяються). Так само, як згадував колишній співробітник

³⁰ Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Д.Павлій, М.С.Родіна, М.П.Стельмах. – К., 1955. – С.122.

³¹ Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.1: Отдел исторический. – К., 1876. – С.105.

³² Левченко М. Места жительства и местные названия русинов в настоящее время // Основа. – 1861. – №1.

³³ Див.: *Hruševskij M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. – Bd.I: Urgeschichte des Landes und des Volkes. Anfänge des Kijever Staates. Autorisierte übersetzung aus zweiten ukrainischen Ausgabe. – Leipzig, 1906.*

³⁴ Мала Русь [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Мала_Русь

того ж інституту Володимир Горленко, що походив із крайнього північного сходу Сумщини (с. Вовна, нині Шосткінського р-ну Сумської обл.), у часи його дитинства (кінець 1920 – середина 1930-х рр.) тамтешні люди називали себе «козаками» або «руськими», натомість росіян, чия етнічна територія починалася неподалік, вони також називали «кацапами». Очевидно, це теж випадок збереження на Лівобережжі рудиментів колишньої самоназви «русини».

Ще у часи практично неподільного панування давньої традиційної самоназви («русь»/«русин») в Україні з'являється новий, спочатку лише як регіональний, етнонім, що пізніше стане загальним. Мається на увазі етнонімічна назва «українці», котра означає буквально «жителі України», як спочатку називалися порубіжні з Диким Полем і, меншою мірою, з іншими країнами козацькі території, що у XVI – першій половині XVII ст. охоплювали сучасну Середню Наддніпрянщину та Східне Поділля. Сам топонім «Україна», як показав ще М.Грушевський, означав у козацькі часи «кордон», «порубіжжя»³⁵, а відомий він був іще з періоду Київської Русі³⁶. Значення назви «Україна» як кордону знайшло відображення не тільки в писемних джерелах, а й у народній творчості. Фольклорист початку XX ст. В.Щепотьев провів детальний аналіз значення назви «Україна» в піснях. Він дійшов висновку, що цей термін найчастіше вживається, по-перше, для позначення прикордоння, а по-друге – «як географічний», означаючи «історичну козацьку Україну»³⁷.

Лише з часом, із виникненням на означеній території козацької гетьманської держави (Військо Запорозьке), топонім «Україна» почав поступово утверджуватися як власна назва, проте все ж переважно тих же козацьких територій. Слід також зауважити, що з переміщенням козацьких полків і гетьманської автономії на Лівобережжя наприкінці XVII – на початку XVIII ст. спостерігається зміщення туди ж і назви «Україна». Натомість сучасна Росія тоді в Україні звалася «Московією» чи просто «Москвою» (за столярним містом). Як, наприклад, записано в Густинському літопису, що патріарх Феофан «возвратися з Москвы в Русь»³⁸, тобто в Україну. А росіян українці найчастіше називали «москва» (збірна форма множини), «москвитин», якщо чоловік, «московка», якщо жінка (в однині)³⁹. Самоназва ж росіян була «русские», яка остаточно утверджується в XV–XVI ст., і утворена за зовсім іншою моделлю, ніж «русин», що детально дослідив А.Генсьорський⁴⁰. Водночас перші приклади початку субстантивації прикметника «русские»,

³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.І. – С.2; Т.VII. – С.2, прим.1; Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums. – München, 1953. – S.97.

³⁶ Про походження і первинне значення топоніма «Україна», а також похідного від нього етноніма див.: С[трижак] О. Украина // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – С.165–167.

³⁷ Щепотьев В. Назва України в народних піснях // Народна творчість та етнографія. – 2003. – №3. – С.4 і наст. (публікацію підготувала Т.Шевчук).

³⁸ Густинская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1843. – С.372.

³⁹ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.V. – Кн.2. – С.302–303; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підгот. до вид. М.К.Бойчук. – К., 1965. – С.51; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М.Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С.71–72.

⁴⁰ Генсьорський А.І. Термін «Русь» (та похідні)... – С.22–24.

тобто становлення цього терміна як етніміа, можливо, зустрічаємо вже в Літописці Переяславля-Суздальського (укладений на початку XIII ст., дійшов у списку XV ст.), де при переліку слов'янських племен зазначено: «**Се वो токмо рꙋскїи**»⁴¹.

Уже тоді почала проявлятися традиція називати «Україною» не лише східноподільські та середньонадніпрянські терени, але й інші території нашої країни, які для сусідніх держав, а особливо для Польщі та Литви, до складу яких входила більшість українських земель, грали роль свого роду буферної зони між ними і Степом та Сходом⁴². Б.Барвінський навіть уважав, що приблизно в ті ж часи (XVII ст.) фіксуються й випадки вживання назви «Україна» по відношенню до Закарпаття («Munkacsiensis Ukraina» та ін.), яке для Угорщини, що ним володіла, справді було прикордонною областю («маркою») ⁴³. Тобто все ж, як бачимо, момент порубіжності тут присутній.

Межі й величина території власне України дещо змінювалися, усе ж означаючи в XVI–XVII ст. переважно прикордонні козацькі терени. Доречним буде навести висновок щодо цього П.Толочка, який він зробив, проаналізувавши використання цієї назви в Літопису Самовидця (при цьому дослідник відзначає, що йдеться про землі, на які поширювалася гетьманська влада):

«Звертає на себе увагу й та обставина, що назва “Україна” вживається в одному ряду з назвами Задніпря, Сіверія, Подолля, Волинь, Полісся, Запорозжя, Великий Луг. Жодного разу вона не перекриває їх і не вживається стосовно всіх земель колишньої Південної Русі. Щоправда помітна певна тенденція до територіального розширення поняття “Україна”. Якщо в середині XVII ст. воно поширювалось переважно на район Середнього Подніпров'я, то на кінець цього століття уже охоплює Подесення, південні і південно-західні райони Київщини, південного Побужжя»⁴⁴.

Походження народоназви «українці» невіддільне від історії козацької України. Схожі на цей етнімічний термін доволі часто фіксуються у джерелах кінця XV–XVI ст.: «українні воеводства», «українні землі», «українні замки» і близький до етнімічного – «українні жителі». А в кінці XVI – на початку XVII ст. у джерелах з'являється й назва «українці», що означала спочатку лише жителів України-Кордону без будь-якої етнічної специфіки. Так, у документі 1596 р. піхоту у війську Станіслава Жолкевського, що воювало проти повсталих козаків, названо «ukraincu» (очевидно, за територіальним принципом)⁴⁵. В іншому документі стосовно війни з татарами в 1617–1618 рр., указано, що до жовнірів приєдналися кілька «Ukraincow»⁴⁶.

⁴¹ Летописец Переяславля-Суздальского / Издан К.М.Оболенским. – Москва, 1851. – С.2.

⁴² Див.: Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XV – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.100–102.

⁴³ Барвінський Б. Назва «Україна» на Закарпатті. – Вінніпег, 1952. – С.11–13.

⁴⁴ Толочко П. Україна і Русь у Літописі Самовидця // Київська старовина. – 1992. – №3 (294). – С.10.

⁴⁵ Жерела до історії України-Руси. – Т.VIII. – Л., 1908. – С.92.

⁴⁶ Там само. – С.188.

У 1622 р. «Ukraincy» напали на околиці Білгорода (Дністровського)⁴⁷. Та поступово назва «українці» починає наповнюватися етнічним змістом. Так, 1625 р. в Польщі у брошурі Яна Дзвонівського було вміщено українську народну пісню, названу «Konterfekt cudowny u siła Kozaka Plachty, Ukraińca»⁴⁸. Але термін «українці» тоді ще не вживався самим населенням України як етнічна самоназва, та ще й усю територію у сучасному розумінні.

Спричинили ж утвердження назви «українці» як ендоніміма бурхливі події XVII ст. – козацькі війни, включно з повстанням Б.Хмельницького, і виникнення на території тодішньої власне України гетьманської держави. Саме відтоді термін «українці» поступово поширюється як самоназва серед жителів козацької України. Перший випадок уживання цього терміна у значенні етноніма, чи близькому до нього, який удалося виявити, припадає на 1657 р. у листі якогось волинського кореспондента І.Вигівського про польські плани щодо України: «Сказываеъ: еси бѣ, то ненадобно, украинцы вмѣстѣ съ Москвою, Великого княжества Литовского и Малые Росіи, покажѣтъ князи рѣскіе держали въ Кіевѣ прежде живущіе»⁴⁹. Водночас у цьому ж листі жителів України названо «рѣссю» («ссору какюю межъ рѣсью учинить могли») ⁵⁰. Утвердження терміна «українці» та похідних від нього («люди українські», «український козакоруський народ», особливо часто – «народ український») як регіональної назви руського населення козацької України фіксується з 1670-х рр. Зокрема тоді ми зустрічаємо вживання цієї назви як етнонімічної у «Хроніці» Феодосія Софоновича, а також у творах Самійла Величка та Григорія Граб'янки, документах, у тому числі гетьманських універсалах, інших джерелах⁵¹. Але паралельно ще широко використовувався й етнонім «русь»/«русин» (рідше – «руснак»), який, на відміну від регіональної народоназви «українці», був самоназвою всього народу. Із закінченням війн та з переміщенням козацьких полків на Лівобережжя на початку XVIII ст., туди ж змістився й новий регіональний етнонім – «українці» Так, за словами І.Боровця, в «Опису Харківського намісництва» 1785 р. вперше в дослідженнях про Слобожанщину «народ краю названо українцями»⁵². Г.Квітка-Основ'яненко називає жителів Харківської губернії «українцями», або «слобожанами», і зазначає, що вони «мали з малоросіянами одну мову й одні звичаї»⁵³.

⁴⁷ Там само. – С.263.

⁴⁸ Франко І. Козак Плахта: Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625 // ЗНТШ. – Т.XLVII. – Л., 1902. – С.4.

⁴⁹ Акты ЮЗР. – Т.XI. – Санкт-Петербург, 1879. – С.768.

⁵⁰ Там же. – С.769.

⁵¹ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С.231; Акты ЮЗР. – Т.XII. – С.57, 83, 312, 319, 389–390, 394, 516, 519; Перетц В. Українське питання в освітленню польського поета XVII в. // ЗНТШ. – Т.LXXI. – Л., 1906. – С.15; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского. – Т.1. – К., 1848. – С.25, 27, 33, 35, 37–38, 121, 168, 171, 175; Т.2. – К., 1851. – С.22, 33, 122, 171, 231, 261, 350, 408; Гисторія... Г.Граб'янки. Лѣтопис краткій... – С.56, 67, 73, 82, 139, 145.

⁵² Боровець І. «Опис Харківського намісництва» (1785 р.) [Електронний ресурс]: <http://kuprienko.info/borovets-i-opis-harkivs-kogo-namisnitstva-1785-r/>

⁵³ Квитка-Основ'яненко Г.Ф. Украинцы // Квитка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – Т.VII. – К., 1981. – С.84–85.

Під впливом офіційного російського справочинства, яке вводить термін «малоросіяни», самоназва «русин» («руснак») на українських землях, що входили до складу Росії, поступово витісняється. Цьому, очевидно, сприяла й поява нового регіонального етноніма «українці». Так, поет другої половини XVII – початку XVIII ст. Климентій Зіновій, що створив своєрідну віршовану етнографічну енциклопедію, використовує цікаве формулювання, яке відобразило процес змін в етнімії. Зокрема вживане ним етнонімічне формулювання включає два ендоетноніми – старий і новий, та одночасно етнонімічну назву, уживану в офіційному справочинстві: «**правдивы(и) руснакъ козак украинецъ породы малоро(с)си(и)ско(и)**»⁵⁴. Гетьман в еміграції Пилип Орлик 1734 р. в листі до запорожців, які в той час перебували на турецькій території, послуговується терміном «**народъ украинский**»⁵⁵. Характерно, що кошовий Іван Малашевич, відповідаючи П. Орликові про рішення Війська Запорозького Низового повернутися під протекцію Росії, використовує термін «**народъ малороссійскій**»⁵⁶. У «Літопису краткому», датованому 1740 р., зустрічаємо цікаве формулювання: «**Поднѣстране же и зарѹбежніе** (ті, що під владою Польщі – В.Б.) **и инніе украинци**» (стосовно обрання ними гетьманом Юрія Хмельницького 1658 р. «в **Браславль**»)⁵⁷. Подібне формулювання вжито і в «Лизогубівському літопису»: «[...] **и поднѣстране и забѹжане и инніе украинци**»⁵⁸. Як бачимо, «українцями» тут названо й жителів Східного Поділля. У цьому зв'язку згадаймо, що у XVI–XVII ст. до «українних» земель належало Брацлавське воеводство⁵⁹. Проте пізніше жителів цього регіону джерела «українцями» все ж не називають, зате ще у середині XIX ст. тут побутує етнонім «русини», про що детальніше йтиметься нижче.

Водночас на Правобережжі, а також і на Запорозжжі (тобто не на лівобережній території гетьманської України) термін «українці» ще продовжував тривалий час використовуватися не в етнічному, а в територіальному значенні. Наприклад, 1747 р. в листі Коша Війська Запорозького до уманського (польського) полковника Станіслава-Костки Артинського, поручика польського війська Михалка Закревського названо «**порѹтчикъ украинский**». Зрозуміти, що цей термін означав не етнічну, а територіальну належність, допомагає й те, що в листі є вказівка, як «**полская шляхта козаковъ Войска Запорожскаго со всѣмъ имѹществомъ завираютьъ і вѣшаютъ в разнихъ украинскихъ городахъ і селахъ**»⁶⁰. Проте поступово, очевидно, назва «українці» й тут наповнювалася хоча регіональним, але етнічним змістом. Так, у щоденникових записках і листах ченців-василіан про Коліївщину 1768 р. пишеться, як «**шляхта, євреї й різні інші люди**» тікали перед гайдамаками та об'єднаними з ними

⁵⁴ Зіновій К. Вірші. Приповісті посполиті. – С.116.

⁵⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775 / Упор. Л.З.Гісцова, Д.Л.Автономов та ін. – Т.1. – К., 1998. – С.59.

⁵⁶ Там само. – С.67.

⁵⁷ Гісторія... Г.Габ'янки. Лѣтопис краткій... – С.207.

⁵⁸ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов. – К., 1888. – С.19.

⁵⁹ Сас П.М. Політична культура українського суспільства. – С.98–100.

⁶⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – С.295.

«Ukraincami hultaiami». А серед узятих у полон каральними військами знаходилися «запорожці, українці (Українсу), волинці, шляхта, дяки, поповичі та інші люди»⁶¹. При цьому, як бачимо, назва «українці» дана людям, яких нею позначено, зі сторони, а не виступає їхньою самоназвою. Та й невідомо, що то були за люди – місцеві чи звідкись прибулі. Крім того, у цих же джерелах названо і «Ruś-unitow», тобто русинів-уніатів⁶².

У XVIII–XIX ст. термін «українці» досить широко розповсюджується серед населення саме як регіональний етнонім. Зокрема Я.Маркович у своїй праці, опублікованій 1798 р., указує: «Південна частина (Малоросії – В.Б.) лежить між річками Остром, Супоем, Дніпром і Ворсклою. Вона відома під іменами *України, Степу й Полів*, від чого й тамтешніх жителів називають *українцями, степовиками та полевиками*»⁶³. Натомість на Правобережжі, яке до 1793 р. залишалося під владою Польщі, давня етнонімічна назва продовжує побутувати й надалі, не будучи нічим загроженою. У XIX ст. вже чітко фіксується вживання цього етноніма у формі множини – «русини», що з'явилася, можливо, під впливом польської мови, де вона зустрічалася раніше⁶⁴ й означала розділення колишньої множинності («русь») на окремих осіб (на цю обставину мою увагу звернула Н.Яковенко).

Не відразу утвердився як назва всієї країни й термін «Україна». Узагалі ж поширення цього топоніма на всю територію нашої країни як її власної назви (та витіснення давньої назви «Русь», «Південна Русь») спричинив ряд причин. Головною з них стала монополізація Росією давньоруської спадщини, право на яку вона не визнавала за українцями та білорусами, а також неможливість для української інтелігенції ефективно цьому протистояти в умовах відсутності власної державності⁶⁵. Саме тому українські інтелектуали у часи становлення модерної нації взяли на озброєння назви «Україна» та «українці», які були пов'язані з героїкою козацького минулого. Піднесення українського національного руху починається з першої половини XIX ст. З'являється українська інтелігенція нової доби. В її середовищі відроджується інтерес до старовини, особливо до історії козацької України, оскільки вона діяла в руслі загальноєвропейського процесу становлення модерних націй, для якого характерна романтизація минулого⁶⁶. Цьому сприяла й та обставина, що українське націєтворення починається саме на землях Східної, тобто в той час власне України, де ще живою була пам'ять про козащину, а тутешнє дворянство виступало прямим спадкоємцем козацької старшини. Саме тут, у середовищі нащадків козаків – як дворянства та інтелігенції, так і простолюду – із фольклорних і літературних творів, народної пам'яті виростає

⁶¹ Матеріали до історії Коліївщини. – 1. Василянські записки й листи про Коліївщину, подав А.Крижановський, до друку приладив М.Грушевський // ЗНТШ. – Т.LVII. – Л., 1904. – С.10, 17.

⁶² Там само. – С.7.

⁶³ *Маркович Я.* Записки о Малороссии, её жителях и произведениях. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1798. – С.47.

⁶⁴ Жерела до історії України-Руси. – Т.IV. – Л., 1898. – С.11.

⁶⁵ *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова... – С.37–38.

⁶⁶ *Пріцак О.* Історіософія Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.I. – К., 1991. – С.XL–XLIII; *Попович М.* Нарис історії культури України. – К., 1998. – С.308–343.

козацька легенда. Ця легенда поступово силами інтелігенції перетворюється на український національний козацький міф як форму національної ідеї. Романтизуючи козацьку Україну, українська інтелігенція (М.Максимович, І.Срезневський, О.Бодянський, М.Костомаров, П.Куліш, М.Драгоманов та ін.) починає використовувати назву «Україна» для позначення всієї країни, а термін «українці» – як загальноукраїнську народоназву, на протигагу майже витісненому на Наддніпрянщині й Лівобережжі дією російських офіційних властей етноніму «русини». У цей час у Харкові видаються «Украинский вестник» та «Украинский журнал». М.Максимович назвав укладені ним збірки «Украинские народные песни» та «Сборник украинских песен», а одну зі своїх етнографічних праць – «Дни и месяцы украинского селянина». Він видавав також альманах «Украинец».

А от Т.Шевченко ще не вживав у своїх творах етнонім «українці», хоча й широко використовував назву «Україна», сприяючи цим її розповсюдженню. Водночас термін «українці» йому, без сумніву, був знайомий. Адже, наприклад, основний програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства⁶⁷, членом якого був і Т.Шевченко, мав назву «Книги буття українського народу». У цьому документі «на повну силу і в сучасному розумінні зазвучали слова “українці”, “український народ”»⁶⁸. Та й узагалі, у колах української інтелігенції цей етнонімічний термін, навіть до поетового заслання, уже починав уживатися як загальноукраїнський етнонім. Але, очевидно, Кобзар так і не сприйняв термін «українці» як єдину самоназву всього свого народу. Цьому, напевно, завадив ряд обставин.

Так от, Т.Шевченко, який народився на Правобережжі 1814 р. і прожив там до чотирнадцятилітнього віку, судячи з усього, узагалі тоді міг не знати іншої самоназви свого народу, ніж «русини». Адже термін «українці», та ще як етнонімічний, у той час на Правобережжі не вживався. А далі майбутній поет досить довго залишався далеко від України й долучився до українських справ аж у Петербурзі, де познайомився з українською культурною діаспорою тодішньої столиці Російської імперії. До того ж у 1840-х рр. етнонім «українці» ще не утвердився остаточно, а потім Т.Шевченко опинився у солдатах, надовго відірваним від України та українського життя. А взагалі, народоназва «українці» поширилася в Україні теж далеко не відразу.

Ще в 1860-х рр. етнонім «русини» широко побутував на Східному Поділлі. Зокрема цю народоназву стосовно Брацлавщини (нинішня Вінниччина) фіксує у своєму збірнику приказок і прислів'їв М.Номис (Симонов)⁶⁹. Назва «русини» зустрічається у зібраних там же у 1850–1860-х рр. казках та

⁶⁷ Б.Андерсон назвав Кирило-Мефодіївське товариство «першою українською націоналістичною організацією», відзначаючи її роль в українському націтворенні (див.: *Андерсон Б.* Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. 2-ге перероб. вид. / Пер. з англ. В.Морозова. – К., 2001. – С.99).

⁶⁸ *Максирчук С.* Україна і українці: поява, поширення та утвердження назв. – С.209.

⁶⁹ Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М.Номис / Упор., прим. та вступ. ст. М.М.Пазяка. – К., 1993. – С.249.

народних оповіданнях⁷⁰. У творах молодшого сучасника Т.Шевченка – поета С.Руданського зі Східного Поділля етноніми «українці» й «русини» ще фігурують паралельно⁷¹. М.Драгоманов уже взяв за псевдонім означення своєї національності – «Українець», але в назвах та змісті творів іще широко по-слуговувався словом «малоруський». Л.Косач теж узяла етнонім «Українка» собі за псевдонім, хоч інколи все ж використовувала й назву «русини», «русько-український народ»⁷².

Серед народної маси етнонім «українці» приживався як самоназва ще повільніше. Остаточно утверджується цей етнонім у Східно-Центральній Україні аж після Української революції 1917–1921 рр. На Галичині та Буковині назви «Україна» й «українці» починають активно поширюватися з кінця ХІХ ст., коли там відбувався підйом українського національно-культурного руху. Особливо сприяли своєю діяльністю утвердженню нової назви країни й нового ендоетноніма у цьому регіоні І.Франко, митрополит Андрей (Шептицький), М.Грушевський та інші представники української інтелігенції, а пізніше – події, пов'язані із ЗУНР⁷³. Проте, як зазначає С.Макарчук, «сприйняття народоназви “українці” як власної всім «руським» населенням Галичини затягнулося до Другої світової війни»⁷⁴. Остаточному утвердженню цього етноніма тут сприяла ведена під українськими гаслами боротьба ОУН та УПА, через формування яких пройшли тисячі галичан, волиняків, буковинців, і в яку було втягнуто переважну більшість місцевого населення. На Закарпатті етнонім «українці» поширюється найпізніше – фактично аж після його приєднання до УРСР 1944 р. (хоча, як відомо, ще в 1939 р. тут існувала Карпатська Україна на чолі з А.Волошиним).

Незважаючи на роль української інтелігенції в поширенні на всю територію країни етнонімічної назви «українці», усе ж її не можна вважати штучно сконструйованою. Процес зміни українським народом самоназви є результатом поєднання явища, викликаного до життя самими його обставинами, зі свідомими зусиллями інтелектуалів. Адже, як показано вище, народоназва «українці» була однією з крайових самоназв, зокрема тієї частини народу, що проживала на землях, з якими пов'язувалося романтизоване козацьке минуле. До того ж цей етнонім був відомий і на інших українських територіях, а не лише на Лівобережжі. Наприклад, він фігурує в піснях, записаних у першій половині ХІХ ст. на Галичині та у другій половині того ж століття – у Катеринославській губернії, тобто на заході й півдні країни⁷⁵.

Отже факти з історії української етнонімії достатньо переконливо свідчать про зміну українським народом самоназви з «русини» на «українці»,

⁷⁰ Казки та оповідання з Поділля в записках 1850–1860-х рр. Передм. акад. А.М.Лободи. Упорядкував М.Левченко. – Вип. І/ІІ. – К., 1928. – С.269–270.

⁷¹ Руданський С. Твори: У 3 т. – Т.1. – К., 1972. – С.200, 426, 446–447; Т.2. – К., 1973. – С.224, 226–227.

⁷² *Леся Українка*. Зібрання творів у 12 т. – Т.8. – К., 1977. – С.9, 296.

⁷³ *Наконецний Є*. Украдене ім'я... – С.132–139.

⁷⁴ *Макарчук С*. Україна і українці... – С.211.

⁷⁵ *Павленко І.Я*. Історичні пісні Запорозжя: регіональні особливості та шляхи розвитку. – Запоріжжя, 2003. – С.76.

а також показують, як проходив цей процес та які чинники й обставини спричинили його. Стосовно Т.Шевченка зазначимо, що, очевидно, у його свідомості саме відбувався перехід від старої самоназви нашого народу до нової. А значить він, судячи з усього, уважав себе й русином, і українцем, хоча у своїх творах так і не віддав переваги жодному з цих етноетнонімів. Вірогідно, він відчував, що термін «русини», як назва всього народу, уже відходив у минуле, натомість народоназвою «українці» ще не наважився послуговуватися як загальноукраїнською. Із викладеного випливає також ще один, можливо доволі несподіваний, висновок: якщо навіть такі знакові постаті української історії, як П.Сагайдачний, Б.Хмельницький, І.Виговський, І.Мазепа й навіть Т.Шевченко вважали себе русинами, то про який окремий русинський народ, чи навіть націю, на Закарпатті можна говорити?! Адже етнонім «русини» є просто попередньою самоназвою всіх українців, що її з якогось дива дехто із закарпатських діячів намагається приватизувати. Нагадаю, що прийшла ця народоназва на Закарпаття саме з Середньої Наддніпрянщини (сучасної Київщини), де у часи Русі знаходилася так звана Руська земля у вузькому розумінні, і де ця назва найраніше утвердилася.

REFERENCES

1. Arutyunov, S.A. (1989). *Narody i kul'tury: razvitie i vzaimodejstvie*. Moskva [in Russian].
2. Balushok, V. (2008). *Ukrains'ka etnichna spil'nota: etnohenez, istoriia, etnonimiia*. Bila Tserkva [in Ukrainian].
3. Braichevs'kyi, M.Yu. (1968). *Pokhodzhennia Rusi*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Hens'ors'kyi, A.I. (1968). *Do pokhodzhennia zakarpats'kykh rusyniv*. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 10 [in Ukrainian].
5. Hens'ors'kyi, A. (1962). *Termin «Rus'» (ta pokhidni) v Drevnii Rusi i v period formuvannia skhidnoslovians'kykh narodnostei i natsii*. *Doslidzhennia i materialy z ukrains'koi movy*, (vol.V). Kyiv [in Ukrainian].
6. Holovko, O.B. (2001). *Kniaz' Roman Mstyslavych ta yoho doba*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Holovko, O. (2015). *Nekoronovani i koronovani koroli Pivdenno-Zakhidnoi Rusi*. *Kniazha doba: istoriia i kul'tura*, (9). L'viv [in Ukrainian].
8. Isaievych, Ya. (1996). *Ukraina davnia i nova: narod, relihiia, kul'tura*. L'viv [in Ukrainian].
9. Kovalenko, V. (2002). *Politychne stanovyshche pivdenorus'kykh zemel' v XII–XIII st. Ukraina v Tsentral'no-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do XVIII st.)*, (2). Kyiv [in Ukrainian].
10. Kravchenko, V. (2004). *Ukraina, imperiia, Rosiia... Ohliad suchasnoi ukrains'koi istoriografii*. *Ukrains'kyi humanitarnyi ohliad*, 10. Kyiv [in Ukrainian].
11. Nakonechnyi, Ye. (1998). *Ukradene imia (Chomu rusyny staly ukraintsiamy)*. L'viv [in Ukrainian].
12. Pavlenko, I.Ya. (2003). *Istorychni pisni Zaporozhzhia: rehional'ni osoblyvosti ta shliakhy rozvytku*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
13. Pivtorak, H. (2014). *Shcho take «Rus'», «Rosiia», «Malorosii» i iak my vtratly svoje spokonvichne imia*. *Materialy do ukrains'koi etnologii*, 13 (16). Kyiv [in Ukrainian].
14. Ponomarev, A.P. (2000). *Kontury etnicheskoi istorii*. Ukraintsy. Moskva [in Russian].
15. Ponomarov, A. (1999). *Ukrains'ke imia*. *Ukraintsy: Istoryko-etnografichna monohrafiia u dvokh knyzhakh*, (vol.1). Opishne [in Ukrainian].

16. Popov, A.I. (1973). *Nazvaniya narodov SSSR: Vvedenie v etnonimiku*. Leningrad [in Russian].
17. Popovych, M. (1998). *Narys istorii kul'tury Ukrainy*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Sas, P.M. (1998). *Politychna kul'tura ukrains'koho suspil'stva (kinets' XV – persha polovyna XVII st.)*. Kyiv [in Ukrainian].
19. Shekera, I.M. (1990). *Osnovni etapy formuvannia etnichnoi terytorii ukrains'koi narodnosti v period zriloho feodalizmu. Ukrains'ka narodnist': narysy sotsial'no-ekonomichnoi ta etnopolitychnoi istorii*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Stryzhak, O. (1991). *Etnonimiia Ptolomeievoi Sarmatii. U poshukakh Rusi*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Tolochko, P.P. (1987). *Drevnyaya Rus'. Ocherki social'no-politicheskoi istorii*. Kiev [in Russian].
22. Tolochko, P. (1992). *Ukraina i Rus' u Litopysi Samovydtisia. Kyivs'ka starovyna*, 3 (294) [in Ukrainian].
23. Tolochko, P. (1993). *Rus' – Mala Rus' – rus'kyi narod u druhii polovyni XIII–XVII st. Kyivs'ka starovyna*, 3 (300) [in Ukrainian].

VASYL' BALUSHOK

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow,
(Fastiv, Ukraine), grigras@i.ua

FROM THE HISTORY OF UKRAINIAN ETHNONYMY (FROM “RUTHENIANS” TO “UKRAINIANS”)

Ukrainian people changed their title because of certain circumstances. The first title of Ukrainian people, who established in the final stage of its formation (late 12th – 13th – early 13th – 14th centuries), was a joint term “Rus” (in plural) and “Ruthenian” (in singular), later “Ruthenians”. This form of exonym that is associated with the name of the country – “Rus” – is found in the different documents of to the early 18th century, common people used it longer. However, after entering the Eastern Ukraine into the Russian Empire exonym “Rus”/“Ruthenian” in the official documents was replaced into “Malorosiiany” (Small Russians) by Moscow authorities. This process started the destruction of Ukrainian exonym, though the ethnos continued to exist. The term “Ruthenians” retreats on the Right Bank, and then to the west of Ukrainian ethnic territory. Along with the destruction of the old name (“Ruthenians”), on the territory of the Cossack Ukraine there is a new, firstly a regional exonym “Ukrainians”. This term was caused by the events of Cossack Revolution of the mid 17th century and the emergence on the territory of actual Ukraine (frontier territories of Wild Field) the Het'man state. In the 19th century, in order to counter the monopolization of Russia to Old Rus' heritage, Ukrainian intellectuals began to use the terms “Ukraine” and “Ukrainians”. The new term is finally established in Ukraine in the middle of the 20th century.

Keywords: *ethnonym, own name, Ruthenians, Ukrainians, ethnic self-consciousness, Rus', Ukraine.*